

Світлана Блащук

МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ КОТЛЯР: ЕСКІЗ ДО ПОРТРЕТА УЧЕНОГО*

Відомий український історик Микола Федорович Котляр помітно вирізняється серед сучасних медієвістів. Його праці відомі широкому загалу фахівців не лише в нашій країні, а й за її межами, книги та статті виходять друком у багатьох країнах світу, він є членом авторитетних міжнародних наукових організацій. Доробком знаного спеціаліста вже не одне десятиліття послуговуються вчені.

М. Ф. Котлярові судилося жити та працювати в різні історичні епохи. Це вплинуло на становлення історика, на його кругозір, зацікавлення та переконання.

Народився Микола Федорович Котляр 4 липня 1932 р. в Кам'янці-Подільському¹. Це місто й до сьогодні дороге для нього, він завжди особливо радо відвідує наукові заходи, які там проходять. Його батько Федір Васильович був агрономом, а мати Надія Михайлівна – вчителькою. У дитинстві разом із батьками багато переїздив – мешкав у Вінниці, Козятині та ін. Шкільні роки майбутнього історика пройшли в Полтаві, де він і здобув середню освіту у школі № 17, яку закінчив із золотою медаллю. З дитинства займався баскетболом та грав у шахи. Свого часу виступав за студентську команду «Буревісник» і навіть став майстром спорту.

Ще зі шкільних років почав захоплюватися фотографуванням. Його любов до цієї справи зародилась тоді, коли батько подарував сину перший фотоапарат та обладнав дома невелику лабораторію. Мало хто знає, але

* При написанні біографічного нарису було використано особисті спогади М. Ф. Котляра, матеріали з його домашнього архіву та статті: Плахонін А. Г. Микола Федорович Котляр // Інститут історії України Національної академії наук України. 1936–2006. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 442–445; Його ж. Котляр Микола Федорович // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2008. – Т. 5. – С. 235–236; Рождественская М. В. Котляр Николай Фёдорович // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». – СПб.: Дмитрий Буланин, 1995. – Т. 3: К–О. – С. 90–92.

¹ Зауважимо, що в «Енциклопедії «Слова о полку Игореве» дату народження вказано невірно. Звідти помилкові дані поширилися по деяких довідниках та інтернет-сайтах.

зараз книжкові полиці Миколи Федоровича прикрашають чудові портретні світлини дорогих йому людей зроблені в різний час. Фотографія дозволяє зупинити плин часу й насолодитися красою цього світу. Завдяки їй можна побачити людську щирість, емоції та їх унікальність.

У 1950 р. вступив на факультет міжнародних відносин Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Але повороти долі змусили змінити плани, тому М. Ф. Котляр 1956 р. закінчив навчання вже на історичному факультеті. Це стало доленосним та визначило все його подальше життя.

У 1956–1960 рр. М. Ф. Котляр працював на посаді консультанта з питань історії відділу бібліографії Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. Проте пошуки свого місця в науці привели його до Ленінграда, де 1960 р. він вступив до аспірантури відділу нумізматики Державного Ермітажу. Микола Федорович став учнем визначного радянського нумізмата й непересічної людини, доктора історичних наук, професора Івана Георгійовича Спаського, який навчав копіткій праці з джерелами, не дозволяв іти найлегшим шляхом. Іван Георгійович був уродженцем м. Ніжин, у 1925 р. закінчив Ніжинський інститут народної освіти. Усе своє життя він підтримував зв'язок із рідним містом. І. Г. Спаського внесено до списку почесних громадян Ніжина, а його ім'ям названо місцевий краєзнавчий музей.

М. Ф. Котляр згадує роки, проведені в місті на Неві, із теплотою у серці. Важко передати й те значення, яке мав науковий керівник у житті Миколи Федоровича, адже настанови та поради І. Г. Спаського стали справжнім дороговказом у подальшому житті історика, закарбувалися на все життя. Цікаво, що доленосна зустріч із майбутнім учителем, як згадує Микола Федорович, відбулася навесні 1960 р. в Києві, куди Іван Георгійович приїхав із лекцією «Дукати та дукачі України». Саме тоді він і вразив його простотою, доступністю і яскравістю викладу, – усім тим, що зазвичай властиво справжньому вченому, котрий уміє дохідливо розповідати про найскладніші речі. У 1970 р. в Києві вийшла монографія Івана Георгійовича «Дукати і дукачі України», переклад якої українською мовою здійснив М. Ф. Котляр.

Спілкування з науковим керівником не закінчилося й після захисту дисертації, а тривало до кінця життя Івана Георгійовича. Великою радістю та честю для Миколи Федоровича був приїзд до Києва на захист докторської дисертації на початку грудня 1972 р.

За період навчання в аспірантурі М. Ф. Котляр переглянув у сховищах Ермітажу тисячі монет і монетних скарбів. Згодом, для завершення дисертації, його ще на рік залишили в одному з найбільших у світі культурно-історичних музеїв на посаді наукового співробітника відділу нумізма-

тики. Результатом наполегливої праці стала захищена 1965 р. в Інституті історії АН СРСР кандидатська дисертація «Галицька Русь XIV–XV ст. (історико-нумізматичне дослідження)». Відтоді саме нумізматика на багато років посіла головне місце серед наукових інтересів М. Ф. Котляра.

Ще одна важлива подія життя міцно пов'язала Миколу Федоровича з Ленінградом. Саме тут у 1962 р. він зустрів своє кохання, жінку, яка стала його натхненницею, опорою й порадицею на все життя – Марину Володимирівну Скржинську. Вона тоді навчалася в аспірантурі Ленінградського державного університету на кафедрі класичної філології. Побралися вони в Києві 1964 р. і ось уже понад півстоліття у злагоді та щирому коханні йдуть по життю разом. Марина Володимирівна в 1968 р. захистила кандидатську дисертацію: «Новелістична традиція про тиранію в Греції VII–VI ст. до н.е.», а з часом (у 1992 р.) і докторську на тему: «Античні писемні джерела VII–IV ст. до н. е. про Північне Причорномор'я». Усе своє життя вони пліч-о-пліч займаються улюбленою справою та підтримують і допомагають один одному в усьому.

У 1965 р. М. Ф. Котляр повернувся до Києва. Декілька місяців він працював науковим редактором видавництва «Наукова думка», а відразу після захисту у червні того ж року кандидатської дисертації став співробітником Інституту історії України АН УРСР. За довгі роки Микола Федорович попрацював у багатьох структурних підрозділах цієї академічної установи – відділах історіографії, джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін, зарубіжної історіографії, середньовічної історії України, а в 1982–1996 рр. очолював сектор історії Київської Русі. Саме в інституті він підготував та захистив у 1972 р. докторську дисертацію «Грошовий обіг України доби феодалізму», яка стала продовженням його кандидатського дослідження.

Як не дивно це зараз виглядає, але до М. Ф. Котляра грошовий обіг на території України у середні віки та ранній новий час залишався *terra incognita* для вітчизняних медієвістів. Фахівець ніколи не дозволяв собі працювати без джерельного підґрунтя, в основі його студій – не загальні теоретичні викладки, а власноруч складені каталоги знайдених на території України монет. До речі, саме ця, здавалося б, «чорна», допоміжна робота викликала надзвичайне зацікавлення у зарубіжних колег. Так, наприкінці 1970-х рр. у Польщі вийшла друком праця «Знахідки монет на території України XIV–XVII ст.» (Краків, Варшава, Гданськ, 1975 р., польською мовою). Це видання, а також книги «Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст.: Історико-нумізматичне дослідження» (Київ, 1968 р.), «Грошовий обіг на території України доби феодалізму» (Київ, 1971 р.), «Нариси обігу і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст.» (Київ, 1981 р.) принесли йому загальне визнання у середовищі фахів-

ців. М. Ф. Котляра було обрано іноземним членом Польського археологічного й нумізматичного товариства, членом Нумізматичної комісії АН СРСР, а в 1991–1993 рр. він був стипендіатом Національного історичного музею Швеції.

Поступово Микола Федорович дедалі більше захоплювався історією Русі. Спочатку це були питання історіографії, потім – історичної географії, політичної історії. Ще в роки роботи над кандидатською дисертацією він зацікавився Галицько-Волинським князівством. Мабуть саме тому й повернувся до студіювання минувшини цих українських історичних земель у давні часи. Першою ґрунтовною монографією М. Ф. Котляра на цю тему стало дослідження з історичної географії: «Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII вв.» (Київ, 1985 р.).

Від історичної географії М. Ф. Котляр звернувся до письмових джерел. Довгі роки Микола Федорович присвятив вивченню найвизначнішої пам'ятки історичної думки та літератури Східної Європи – Галицько-Волинського літопису. Першим етапом цієї роботи стала однойменна монографія (Київ, 1993 р.). У 2002 р. в «Науковій думці» вийшло друком підготовлене фахівцем видання пам'ятки за Хлебниковським списком із докладним історичним коментарем, а 2005 р. його доопрацьована й перекладена російською мовою версія побачила світ у Санкт-Петербурзі. За цю роботу в 2003 р. М. Ф. Котляр був удостоєний премії ім. М. І. Костомарова НАН України. Історик не просто розвинув ідеї попередників – О. О. Шахматова, М. С. Грушевського, В. Т. Пашута, Л. В. Черепніна. Він переконливо довів, що ця пам'ятка – радше не літопис, а збірка повістей, пізніше впорядкованих за зовнішніми ознаками літопису. У центрі – постать збирача земель Галичини та Волині, людини надзвичайних державницьких талантів князя Данила Романовича. Цей історичний персонаж по-справжньому захопив Миколу Федоровича – йому він присвятив дві своїх книги (Київ, 1979, 2001 рр.).

У 1998 р. в науково-популярній серії «Україна крізь віки» побачила світ монографія М. Ф. Котляра «Галицько-Волинська Русь», в якій він узагальнив свої 35-річні дослідження з історії цього державного утворення. За свою працю у складі авторського колективу серії отримав Державну премію України в галузі науки і техніки за 2001 р. Здавалося б, на досягнутому можна було зупинитися. Та не така людина Микола Федорович! Дослідивши історію давньоруських земель, він звернувся до питання історії давньоруської державності. Саме державності, адже його попередників цікавила історія держави, а не еволюція поглядів на її устрій та втілення їх у розвитку державних інститутів. Вихід монографії «Древнерусская государственность» (Санкт-Петербург, 1998 р.,

перевидання 2016 р.) став подією в науковому світі. Упродовж 2002 р. з'явилися монографії М. Ф. Котляра «Історія давньоруської державності» та «Історія дипломатії Південно-Західної Русі». За останні роки вийшли друком нові наукові розвідки та ряд перевидань уже відомих праць: «Дипломатия Южной Руси» (Санкт-Петербург, 2003 р.), «Военное искусство Давньої Русі» (Київ, 2005 р., перевидання 2011 р.), «Даниил, князь Галицкий: документальное повествование» (Санкт-Петербург, 2008 р.), «Київський літопис XII століття: Історичне дослідження» (Київ, 2009 р.), «Княжа служба в Київській Русі» (Київ, 2009 р.), «Духовний світ літописання» (Київ, 2011 р.), «Удельная раздробленность Руси» (Київ, 2013 р.), «Історія суспільного життя Русі: Нариси» (Київ, 2016 р.). У 2017 р. у Санкт-Петербурзі побачила світ праця М. Ф. Котляра «Удельная раздробленность Руси». І на черзі – нові книги.

В Україні навколо Миколи Федоровича склалася ціла наукова школа. Серед його учнів – О. Б. Головка, Г. А. Козубовський, В. М. Ричка, В. І. Ставицький, О. П. Толочко, які вже давно самі посіли чільне місце в українській медієвістиці.

Як не дивно, але у своїх пошуках М. Ф. Котляр знаходив час і для роботи у вищій школі. Ще на початку наукової кар'єри він викладав у Київському педагогічному інституті, Київському філіалі Львівського поліграфічного інституту імені Івана Федорова. На початку 2000-х рр. був професором Львівського національного університету імені Івана Франка та Київського славістичного університету. Його неодноразово запрошували з лекціями до університетів Варшави, Кракова, Венеції, Падуї, Стокгольма, Упсали та ін.

У доробку М. Ф. Котляра чимало й науково-популярних книжок. Микола Федорович справедливо вважає, що література для масового читача – справа чи не найскладніша, найвідповідальніша, тож це треба робити на піку наукової кар'єри. Адже насправді за доступною формою викладу криється величезна ерудиція, оригінальні спостереження й нові знахідки. Серед найбільш цікавих видань ювіляра – «Кладоискательство и нумизматика» (Київ, 1974 р.), «Киев древний и современный» (Київ, 1982 р., у співавторстві), «Древняя Русь в летописных преданиях и легендах» (Київ, 1986 р.), «Русь язичницька» (Київ, 1995 р.), «Полководці Давньої Русі» (Київ, 1996 р., перевидання 2005 р.), «Історія України в особах: Давньоруська держава» (Київ, 1996 р.).

Праці М. Ф. Котляра друкувалися в Росії, Білорусі, Великобританії, Польщі, Італії, Бельгії, Канаді, Швеції. Дописи Миколи Федоровича часто можна побачити й на шпальтах вітчизняних та зарубіжних газет і журналів. Знаходив він час і для науково-організаційної діяльності. У різні роки був членом Нумізматичної комісії АН СРСР, Українського комітету славістів.

Історик багато працював (і працює!) в періодичних наукових виданнях. Зокрема входив до складу редколегій «Українського історичного журналу», «Архівів України», «Київської старовини», «Древняя Русь: вопросы медиевистики», а в останні роки є відповідальним редактором збірника наукових праць «Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського». М. Ф. Котляр був членом редакційних колегій «Енциклопедії історії України» (Київ), «Энциклопедии Древней Руси» (Москва).

Як знаний фахівець Микола Федорович неодноразово брав участь у міжнародних наукових форумах, у тому числі Всесвітньому конгресі економічної історії (Ленінград, 1970 р.), Конгресі візантиністів (Москва, 1991 р.), Слов'янському конгресі (Київ, 1983 р.; Софія, 1988 р.), з'їзда українців (1990–2005 рр.) та ін. Він є членом оргкомітету щорічної міжнародної наукової конференції «Восточная Европа в древности и средневековье: Пашутинские чтения» (Москва).

У 1995 р. М. Ф. Котляра було обрано членом-кореспондентом НАН України, а наступного року за багаторічну плідну наукову працю удостоєно звання заслуженого діяча науки й техніки України. Визнанням заслуг Миколи Федоровича стали нагороди, яких він був удостоєний: відзнака Національної академії наук України «За наукові досягнення» (2006 р.), медаль Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка «За вагомий внесок у розвиток освіти та науки» (2011 р.), орден «За заслуги» III ступеня (2012 р.), Почесна грамота Верховної Ради України «За особливі заслуги перед українським народом» (2012 р.), відзнака Національної академії наук України «За підготовку наукової зміни» (2012 р.).

Тож побажаймо Миколі Федоровичу Котляру насамперед здоров'я, а також нових наукових здобутків і творчого довголіття!